

SZEPES ERIKA

„Az innen-létből sohasem elég”

Lászlóffy Csaba Iker-köteteinek olvasásakor

Tágas, tervszerűen rendezett univerzumba lép az olvasó, aki Lászlóffy Csaba Iker-köteteivel – ahogyan ismertté vált az egyidejűleg megjelent két kötet – barátkozik. Az Iker-kötet becenév egyrészt pontos, mert bizonyos témák mindkettőben megjelennek, másrészt félrevezető, mert az egymástól elkülönített kötetekben másféle, erőteljesebb hangsúlyt kapnak az egyes témák, míg a másikban más témák jelentkeznek mint a lényegi kérdések hordozói. És nemcsak ez a két kötet fonódik egymásba: Lászlóffy korábbi köteteinek alapgondolatait is tovább viszik ezek az újak. Korábbi kötetének, *Az Éden kényszerképzeté-nek* gondolata, az elvesztett Éden utáni reménytelen sóvárgás többször is megjelenik ebben a két kötetben is: „kinek szupercsárda hazudta Éden-/ hitét vagy képzetét” (*Pókok a sebezhetőn* 33; a kötetek címeinek nagy kezdőbetűivel jelzem, melyik kötetről van szó, az arab szám az oldalszámot jelzi; Á a jele az *Átörökített magány*-nak), a *Pókok a sebezhetőn* cím „pókok” szava többszörösen visszatér mindkét kötet verseiben, ugyanabban a jelentésben: kénytelenek vagyunk szerepeket játszani, pókokba vágni magunkat a túlélés érdekében. („Ócska trükk: bőszerű művész póz – avagy épp / kisfiús pofikával az értetlent játszva.” Á 84). A *sebezhető*-vel jelzett állapot mindig emberivé, esendővé teszi hordozóját, - a címben megnevezetlenül a költőt (P 33). A 2013-as megjelenést üdvözlő szövegemben azt állítottam, hogy Lászlóffy nem egyes verseket ír, hanem életművét építi; az építőanyagok a teljes korpuszokon belül az egyes versek, amelyeknek elemei mindig ugyanabban a jelentésben kerülnek a helyükre bárhol a Lászlóffy-életműben. Még a szintagmái is árulkodók: a P-kötetben *A legenda ára* visszhangzik egy korábbi, még derűsebb korszakban született verscímére: *A táltum ára*-ra (1998). Ezt neveztem az imént tervszerűen rendezett univerzumnak.

Ennek az univerzumnak az a fő tulajdonsága, hogy negatívumokkal, hiányokkal határozza meg magát. Lászlóffy megnevezi, mi az, amire szüksége-szükségünk volna, és mit kap(unk) helyette. Megvilágításként: a *szabadság hiánya* miatt a *hatalom* természetrajzát adja; *tiszta, igaz szó* helyett *hazugságot, hamisságot, megtévesztést*; mindenféle *hit* helyett

csalódást, kiábrándultságot; társadalmi-közösségi élet helyett magányt; egészség helyett betegséget, a test gyarlóságát stb.

Ha végighaladunk a negativisztikus képek által megjelenített univerzum versein mint építőköveken, különös világ tárul fel: az ideális állapot negatívja, a létező minden rossz elősorolása és az iránta érzett csillapíthatatlan harag. A belépő ebbe a világba, tökéletes auftakt-ként a kötetek hangulatához: a *Virrasztó rapszódia* (P 7), melynek kulcsszavai: „mikor még minden a miénk volt / az otthon biztonsága”, és: „mi maradt utána(d) - / egy létező / ország és hazugság(b)irodalom”.

„Eretnekek, lázadók kivégzésére fellobogózott / piacterek” – a hatalom

Kevés ennél találóbb szétválasztása van az antagonisztikus társadalmi ellentéteknek, mint Lászlóffyé: „Hódítók és legyőzöttek mintha nem ugyanabban az erőterben mozognának” (P 22). Ez a szétválasztottság nem vezethet másra, mint a teljes megsemmisülésre. „A világ pusztulása végleges - / ki képes visszafordítani a / romlás, a kéjes erőszak elől?” (P 113) A hódítók – más versekben a győztesek – egy erős metaforában így jelennek meg: „A győztesek csizmája alatt por ezüstlik (voltak-e / illúzióid?) nem menthet meg mímelés, sem alázat.” (P21) A mitológia aranyló ködét idéző cím: *Átváltozások* nem mesés transzfigurációról tudósít, hanem egy élhető, korábbi világ teljes átalakulásáról, amelynek már gondolatára is „lecsapnak rám az újabb bőregérszárnyú kételyek.” (P 115) Ebben a versben sorolja, sorolja az átváltozások révén létrejött állapotokat: „kopás, megalkuvás, halánték- s jellem/ törmelék. Önkínzást tompító korrekt / tévedések, [mennyi oxymoront tud egy fél sorba tömöríteni! Sz.E.] pasztörizált államcsíny-tervek; / a rontás ideáit hordó szellem / arca, gyanútlan, korcs utódok / intelmére.” (P 115) Ennek a torz univerzumnak a színhelyein vannak „Az eretnekek, lázadók kivégzésére fellobogózott piacterek” (P 79). Reményt hiába keres: „az idő és a színek kavalkádja / hiába bujtogat csalásra, másra, / az arányokat nem feledhetem, / kiutálva, kiéheztetve sem. / Ködpára alól mintegy megigézve / ocsúdni – álmok langy hitegetése(!), / egymásba folynak ott, ahol a lét / a hatalom istenének örül...” (P 32) A hit, a remény küzdelme a lebírhatatlan valóval a küzdelem megvilágítására egy valódi mitológiai hasonlatot kínál, amelyben még Medúza, a szörny is átváltozik. „Rejtőzködő lettem én, a mindenkor nyíltan / kiálló, akinek nem volt rajta kívüli titka és / ugyanúgy ragyogása vagy kudarca nélküle?” Medúza alakváltásának oka, hogy felette is győzedelmeskedett a hatalom, - igazi ovidiusi megoldás: a *Metamorphoses*-ben az istenek bosszút állnak a valamiben felettük álló hősön, titánon és emberen. A lealázott Medúza már nem ellensége a költőnek: „Semmi

csáb nem hajtja már felém, legfeljebb / a kicsinyes bosszú, a komplexus átka, amiért az / isteni hatalom szeszélyét tehetetlenül kellett tűrnie.” (Á 105) Íme egy mitológiai lény, akivel Lászlóffy sorsközösséget érez.

A mitológia csak hasonlat, metafora és allegória anyaga a költő számára, nem hit a transzcendensben. Amiként nem hit kérdése a keresztény Isten léte sem, mert lényét és lényegét aforizmatikus tömörséggel tudja meghatározni: „A tömeg sohasem az Istent szolgálta, legfeljebb / kölcsönvett kinyilatkoztatásait.” (P 22)

A költő, a *múlt* nagy ismerője, tudja, hogy a kölcsönvett kinyilatkoztatások nem is annyira Istentől származnak, hanem bármely, felsőnek tekintett hatalomtól. S a jelen tanulságaiból fogalmazódik meg benne a kérdés: „A MINDENSÉGET igen; ám a múltat / szabad-e [...] újraköltöni?” Naponta tapasztaljuk, hogy - bár e cselekedet sem tudományos, sem etikus – de a múltat újraköltik. Lászlóffy láttelepe világos, tiszta.

Ami a hatalom eléréséhez és fenntartásához szükséges: a hazugság

Lászlóffy Csaba második leggyűlöltebb fogalma a *hazugság*, amivel a hatalom a maga ideológiáját megteremti és fenntartja. A két kötetéhez szóló belépő, egy bámulatos tömörséggel megfogalmazott, mindenre kiterjedő *introitus*, azonnal megteremti az univerzum hangulatát:

Könnyű álom – se fényesség, se végzet
csak ingatag körvonalak közé
zárt tehetetlenség: sötétben
tátongó szem – s szájüregek

kinek a kivehetetlen suttogását hallani
egyetem folyosóján négyszáz éves
megtartó boltozat alatt?

ki kit ismer föl - - - ?
megbomlott tekintet
ferdeség csontvelőig
hatoló szövődményei

...

a megalázkodás fázisai
 a bevett szabályok szavak előtt
 (őskori csak a demagógia)

....

ti nyomorulttá degradáló délutánok
 dilettáns történelemóra

...

(P 7)

Ebben a látteleletben sorjáznak a részleteket kibontó tételek:

A bántalmak, s kis, bélyegnyi sebek? –
 nem is a szív sebei még (bár a csaló
 világ ordenárébb és szellemtelenebb
 volt, mint a híres trójai faló.)

(P 29)

És mikor éljük meg ezt az ordenaré kort? *Most, saját korunkban:*

összevisszafekvő s zagyváló század
 felforrt gyomor – a hideg is kirázhat
 kényszer híján a szív üresen lázad

(P 39)

A hazugság, csalárdság, ámitás minden változatát kiaknázza a kor, amelynek minden részlete álság. (A Lászlóffynak oly kedves Karinthy Frigyes fogalmazta meg két sorban: „E korban, melynek mérlege hamis, / s megcsal holnap, mert megcsalt tegnap is.”) A látszat, a család külső megjelenik az élet minden motívumában: „ a látszatbiztonság lovagjai / beomlott bányamély felett ügettek / a tompa robbanás elől minél / messzebbre hogy ne hallják / (holott az anyag ágyásaiban a lelassult / járatokban is érzékelhetővé / vált amikor elveszett minden) [...] maradt-e még valami belőlünk / abban a vaksággal viaskodó / házban?” (P 34)

Ha tovább haladunk ebben a fantom- országban, egyre riasztóbbá válnak a képek: „hajdani menedékhelyeink / bombasztikus hazugságoktól / búzló mélységek”, majd: „úgyis elfolyt már minden / *közvagyon a testvériség ünnepein*”, és: „az új álharmónia / kezdete előtt

jobb, ha lecsavarom a napfényt” (P 13). Ha veszett a korszak, az egész világegyetem elrohad: „Dörög a mennyből a szennyáradat / - soha már ama daliás idők (!) - / villámlik haramiák zord tekintete / a girbegurba szemöldök alatt / (’aj, hamisak ezek a kockák, nagyon csalósak’); gyanús portékáival babrál a jövőendő...” S ha megpróbál belehelyezkedni az egyén ebbe a világba: „Csápjavesztett értelem, álság crescendója, / tompán pergő napok, disznótoros vacsorák, émelygés, zuhanás álmokörbe, / sikamlós ébredések” (Á 101).

Az illúzióvesztésnek vannak módozatai: az (*Oresztész-változat*): „elhantolt eszmék ringatják egymást csontvázkarokkal.” Az álság kozmikus méretű: „Egy márványlapon vakító hazugság a Nap örök / ragyogása. Az örökösök sorsa máris elorozva.” (P 125). Hol sóhajthat fel a minden veszteséget megélt költő? „*A nosztalgia zsákutcájában*” (a nosztalgia is a valóság módosult lenyomata, a zsákutca a visszafordíthatatlan tévút): „elillan minden: körkörös / emlékeinket elorozza / az idő össze, semmi ép nem marad vissza, csak a rossz: / salak, zagyvaság, szanaszét / hányt holmi, szennyáradat mosta / fércmű s hazugság-hulladék.” (P 73)

A hazugság egy változatát, a hamisítást napjainkban egyre gyakrabban kényszerülünk tapasztalni: „a leszázalékolt / *múltat* bátran fölpofozhatja, lásd / bárki, amúgy is régóta hörög.” A mese – maga is álság, illúzió – a fonákja pedig kétszeres torzítás. A valóság, a való világ átváltozása illúzióvá, hamissággá, torzítássá előbb-utóbb ennek a negatív univerzumnak a pusztulásához vezethet. „Ki hitte volna: egyből – no nem egyből - : széttöredezhet a világegyetem!” (P 23) Az Iker-kötetek oly hangsúlyos szava, a *póz*, modulációjában is szerepel, olyan környezetben, ahol a közönség-közösség: „ólmos végtagú, finnyás, riadt / tekintetű dámák s fonnyadt urak / nem láthatják a hazugságot”, világuk csupa rútság („kübliben szennylé, szívekben zsarátnok; / cukros szájragacsok, magányfalók”). Ennek a közönségnek Füst Milán *játssza Cervantes szerepét*. (P 61-62)

„Miért pont itt éltem le az életemet?”

Minthogy a Földön élünk, és éppen a Földnek ebben az elátkozott térségében, a külső világ lezüllése közben a szubjektumban okkal merül fel a kétely, nem romlott-e meg ő maga is a világ romlásával? „(mi történik bennünk s a külvilágban? / és hol az elválasztó vonal a *kívül* és a *belül* között?” És ki szabja meg, „kinek az üdv, kinek a kárhozat? / - te megosztott emberiség.” (P80) A *kívül* és *belül* kettőssége nemcsak a világ és a szubjektum között feszül, hanem a szubjektumon belül is végletes harcot vív egymással a külső, a test, az anyag – és a belső, az agy, a gondolkodás és a szellem. „A fertelmes / kísértésnek kitett test, a becsapott

elme - gyanús / fiolagyűjtők, jó szándékú öngyilkosok – bosszúja ez. // Nyomorult eb leszel te is (vígasztalod magad); / mielőtt farkasfogaid kihullanának, és megtanulhatnád / több empátiával szagolni az emberiség gótika-/ magasságig föltornyozott unalmas ürülékét”. – szól, Baudelaire sorsát magára húzva – ez is póz! – a költő. (P 16)

Már említettem, hogy a „sebezhető” jelzöt mindig olyankor használja Lászlóffy, ha empátiáját szeretné kimutatni, („az eszményinél képlékenyebb, sebezhetőbb maradsz”P 99), vagy, ha vallomásosan, magáról beszél. A *Téli-táj-hó-alatt Európa* talán az utolsó, bensőséges, ragaszkodó vers ehhez az oly sok bánatot okozó Nagy Hazához. Oly nagy a vers empátiája, hogy a leírt tájra rávetül a költő képe is: ő az, aki a szeretetre már oly kevésbé méltó földön toporog, ő az, aki fölébe szeretne emelkedni a provinciává leminősített földrésznek. „isten veled, közönséges, vakon / járó rend, szállni, repülni a / verejtéktől habzó provincia felett, elhagyni, elfeledni / szabályokat, előítéletet; / a káoszról ki tán a semmi, / vagy csak az öregség felé...”- szólal meg most már egyértelműen a költő. (P 33) És keményebben, elszántabban fogalmaz, mint fentebb: „ mindegy, ebből elég: / az elvetélt hont európai / tökmódernt kotyvalékkal tölteni, / s közben elméd, mit hátrahagysz; / nem is (bár felhőnyi) szellempalack - / csak szakadék, csak iszonyat?!” (P 33)

Lászlóffy Csabának, a szellem, a gondolat emberének betegséggel üzent a teste, és ettől fogva még keményebb csata dúl kétféle emberi létezése között (amit az antikok olyan láttatón kentauroként képzeltek el és ábrázoltak). A költő elszánt és kemény:

Ha nincsen gyógyulás: pillanatnyilag
méltatlanul itt (!) – vagy vállalva inkább
a továbbélés veszélyét, a küszöbön
túli világ kihívásait? Mindenképpen
nevetséges *utóélet*: anakronisztikus.

És itt, élet és halál határmezsgyéjén teszi fel magának a legszigorúbb, legpontosabban fogalmazott kérdéseket, mintegy igazolva, hogy a duális lényben a szellemi az erősebb:

Miért pont itt éltem le az életemet? –
fanatikus elmék, felfújtpuding-
sorsok, bár fáradékony géneké,
vicsorgó éhük persze hajthatatlan.

Hány nemzedéken múlhat még vajon, míg
a szabadulás várt esélye -: egy
újabb hazugságciklus földereng?

(P 18)

Az önkínzás akkor a legkegyetlenebb, ha önmegszólító versben történik: „bonctermekekbe beráncigálva / azt hajtogatod konokul, / hogy úgyis csak látszat-leletekre / bukkanhatunk” (P120). Most létének anyagi hordozóit szólítja meg:

Te, halál révébe belépő, satnya
szív, ki az aether katlanából mind kevesebbet ihat,
s dolgos erőd üteme már ki-kihagy,
és ti, elvadult elementumok, kik majd újra
formát találtok (mióta omlik, jaj, belül a durva
matéria?)

Változatlanul csak a riherongy
memória őrzi a maskarás, bolond
esztendők emlékét

(P 131)

„Errefelé az abszurd mindig lehetséges”

A világ művelődéstörténetében állandó útlevéllel közlekedő, annak kincseit magába sajátító Lászlóffy az „abszurd” szót nem írhatta le annak legklasszikusabb mondatára való célzás nélkül, különösen, mert megadja neki a létezés lehetőségét. A tertullianusi „credo quia absurdum est” éppen azt igazolja, hogy ami abszurd, abban csak hinni lehet, mert nem tudható. Lászlóffynál az „abszurd” jelentése kissé módosul: nála a legirracionalisabb, a normális gondolkodás keretein túllépő dolgok is megtörténhetnek, mert *ennek a világnak már nincs köze a rációhoz és az igazsághoz*. Ezeket az irracionalitásokat Lászlóffy elutasítja, annak tudatában, hogy mások – vele ellentétben – a hitükkel erősítik. Saját hitének felkeltéséért – mert eddig semmi nem segített – racionális, létező dolgokhoz fordul: „hol vagytok segítő hangok metszetek / fotográfiák hogy megérthessem a hiszékenység / és a fanatizmus gyermekkorát!” (P 89) A fohász anakronisztikus: aki már túllépett a hiszékenységen és a fanatizmuson, azt semmi nem fordíthatja vissza. A lehetetlenség

kimondása ismét a legőszintébb formában, az önmegszólításban történik. „Vallasd magad, és a hozzád vetődött úti / társat, megkopogtatván az évtizedek kérgét / midőn a kínozott test s az olcsó koszorúk / roncsai már (mint mennydörgés kihűlt / iszapban) a cél hamvadt üregébe betemetve. / Te élet hangjaitól – asszony sikolytól, sakál- / ordítástól –, akárcsak a magasztos gyásztól: / a haláltól kijátszott, örök ínségre ítélt férfi, / borzadozván ostoba, riadt engedelmességtől / és rohadt hazugságtól: egyetlen érved a tudás / súlya maradt, a megnagyobbodott májé, / hogy semmi sem menti meg a világot.” (P 52) Antik motívumot idéz Lászlóffy: megnagyobbodott – mert állandóan újra növekvő – mája csak Prométheusznak volt, aki Zeusszal szemben önnön lényében birtokolta a tudást, hiszen neve, az „Előre látó”, „Előre tudó” e téren fölébe helyezi Zeusznak: a jövő titkának ő a tudója, nem az Olümposz fenséges uralkodója. Lászlóffy természetesen Prométheusszal azonosul, nem az eget-földet uralma alá hajtó főistennel. A hatalomnak, mint láttuk, sosem barátja, sem a világinak, sem a transzcendensnek: „Az Öregistennel haragban vagyok / voltam, én, faragatlan / vesztes versailles-i kirakatban: / a gögös nagyhatalmi katlan [...] meddig maradhat bosszúlatlan?” (P 90)

Az önmegszólító vallomás már a másik kötetből való: „Nemcsak a halálfélelemben, / a zaklatott lélek mélyéről feltörő, vagy már csak a könnyel / balzsamozott büntudatod romhalmazán dúló-örjögő orkánban / ismerhetsz magadra: te, kit az Úr kegyetlen igazságeszményével / magára hagyott. Hajlongó hírnöke [a hírvivő Hermész, aki Zeus és Prométheusz között közvetített] is iszkol, iszonyodva tovalép. / Hol a helyed / helyünk? A Látvány mögött elhasználtan – meddig?” (Á 52)

A sziklaszilárdan racionális és materialista költő nem is annyira az igazi, mély hit ellen szól, hanem mindig a hitet elárulókat, kiárúsítókat, meghamisítókat pellengérezi ki:

Ahogy az advent jött, érces fagyok
csillogásával, mint *szép, új világra*
a terror: bennem mindent szétzilált
az álszentség és a szónoklatok dagálya. (P 29)

(A Huxley féle „szép, új világot” azért kurziválja, mert az is csak a hazugság rendszerében volt szép, hiszen maga volt a terror. Ez a „szép, új világ” is az Éden kényszerképzetének egy variációja.) Az álnok hittel, hamis szavakkal szembeni ellenállását kemény, rövid mondatokban, határozott meggyőződéssel fogalmazza meg:

Harmóniába süllyedni? – kevés.
 Érvelni tárgyiisan még nem élet;
 ezerszer inkább fájdalmat remélek,
 mint steril álmot és elégedettséget.

Keskeny utcák, nosztalgia-hamu.
 Hol lelkesedés dúl, sokkal sötétebb
 lesz a fény is, nyeljen el inkább végleg
 aszfalt, hazug hit – és megváltás-készlet.

(„mutáns” költők közt unom az egészet.)

(P 26)

A hamis ájtatosság létrejöttét, okait világosan látja, és azt is, mire képes az álság: „...a vétkek/ elkövetői tünedeznek elő a / hányásszagú kulisszák mögöl / hogy legádázabb hozsannáik után / imádkozni tanítsák a népet ?” (P 70) Az elkeseredés feloldására – természetesen hiába – anyjához fohászkodik a költő, aki tudja, hogy oda, ahonnan jöttünk, már nincs visszaút: „mondd mért születnek // legszebb álmaink anyám ha / minden csak hazug ígéret? / bosszuló menny! zengő végzet! // kihült hálójába ránt a / tehetetlenség (ahonnan / jöttél menedék csak ott van).” (P 76) A hit-álhit kérdésében hajthatatlan; az ifjú nemzedékek szemforgatását sem viseli el „Sejtitek-e, mi az alázat, ép / emberpalánták? [...] Születhet-e az isteni kegy árán / új értelem? [...] Az eszméletlenség, mint az eszme, hódít – / s már nem ugat.” (84-85) Másutt: „A megváltásra képtelen / körülmények, idők. Most ez a tél. / Sehol a meleg hajlatok illúziói.” (P 51) (A meleg hajlatok nem elsősorban a tél elől menekítenek: az illúziótlanság elől. Az illúziók hiánya: az Éden kényszerképzetének változata.)

És a nagy vers, ami tisztázza a lélek legmélyén zajló fájdalmasa folyamatokat, az el- és leszámolás az Istenhittel, a *Végső alkalmatosságra írott versek* kezdetén: „a rettegés, a hit vagy a nemhit, ami az emberi vért / fűti, édesíti, mind kevés. Isten csak benned élt, / amíg élsz. Eszmélésedig neveted létezését, míg a / legvégső pillanat elő nem hívja / NEVÉT. Vakmerő lélek, ki azzal áll eléd, / hogy valaha is látta mindenható Istenét! / Aki példa rá, hogy csak magáért és magából teremtvé / mindent: gyermeteg, *állatöszön ingerlette* /fiát világos vétségtől elfásulva, cserbenhagyta..” És ezután következik a teljes testhez – anyagihoz és szellemihez egyaránt szóló kakofemizált megszólítás: „Te, halál vérebe belépő, satnya / szív, ki az aether katlanából mind kevesebbet ihat,/ s dolgos erőd üteme már ki-kihagy, / és ti

elvadult elementumok, kik majd újra / formát találtak (mióta omlik, jaj, belül a durva / matéria?). Változatlanul csak a riherongy / memória őrzi a maskarás, bolond / esztendők emlékét, / midőn nyavalya törte a hont / ha csak az agy chimérája lett volna az is” (P 131)

Akkor a leghumánusabban ateista, amikor magához közelállónak, emberinek érzi Istent – ez a legerősebb tagadása az ő létének:

Az Isten is megkárosodott, megkeseredett,
legalábbis az enyém. Ideje volna megfogni a
kezét a meredeken, hogy könnyebben meg-
léphessünk az orgyilkosok s a fölösleges
kompromisszumok elől. Ha már a végsőt is
elharangozták a megváltás-teóriának.

(P 52)

„kőoroslánok bömbölnek a szabadság után”

Még a kőoroslánok is. Hát még a szabadságától megfosztott ember, aki naponta kénytelen megélni annak a lehetőségét, hogy „...vadászna ránk a besúgó halál” (P 93), mert a halál mindenképpen szörnyű, de ha besúgás révén ér el minket, és a szabadság elvesztésével tör ránk, ezerszer szörnyűbb. „hol akárhány szabadságvágy van, [...] csonkig ég minden percben.” (P 59) A bennünk élő másik én néha kétfelé gondolkodik, számot vetve a realitással: „És vadul tiltakoztam: nem leszek / rabja soha senkinek!” – De a másik /(te? vagy egy *másik* énem) valaki / kinevetett: Méghogy a valóságnak / sincsen hatalma fölötte!” (P 30) Nem egyszer tör fel a költőből a keserű kérdés: „Miért pont itt éltem le az életemet?” És a keserű kérdésre a már idézett, rezignált válasz: „Hány nemzedéken múlhat még vajon, míg / a szabadulás várt esélye - : egy / újabb hazugságciklus földereng?” (P 18)

Cinizmus a szabadságot új hazugságciklussal azonosítani? Nem cinizmus. Történelmi tapasztalat. A szabadság nem valósítható meg, mert illúzió. Az Éden kényszerképzete. Mert a költő jól tudja: „A szabadság rögeszméje nélkül / nyilván kényelmesebb lehetett volna. ..” (P 28) (Ez a *rögeszme* szó a mai magyar költészet több nagyjánál tör fel a legfájóbb pillanatokban, a szabadság hiányának felpanaszolásakor. Először Vas Istvánnál, tőle veszi át Orbán Ottó, majd Petri, Utassy, napjainkban Turczy István.) Az egyetlen reális szabadság, amely megvalósítható: – újabb keserűség és nem cinizmus – „csekélység az ára / a gödör szabadsága.” (P 9)

A halállal szembenezés kínja csak akkor emberi, akkor méltó, ha megtagadjuk. A tagadás mint szabadság: a gondolat játéka. A tagadás is légvár, tehát az illúziók birodalmába tartozik. A tagadás annak tudása, hogy a realitás „a kockázat: a fellapozhatatlan / hajnalok (többé már nem lehetsz szabad)”. (P 137)

„az új bábel a közösségi magány pokla - az egyedüllét örülete”

A szabadság hiányában az élhető élet más szükségletei is csorbulnak. Szép lassan elfogy a közösség éltető ereje. Jean-Paul Sartre mondta ki először, a múlt század első felében (a *Zárt ajtók mögött* című drámájában), hogy annyira magányosan érezheti magát az egyén az őt körülvevő emberek között, hogy fájdalmasan kifakad: „A pokol a többi ember.” Erre a gondolatra rímel rá Lászlóffy „közösségi magány pokla” megfogalmazása. Az Iker-kötetek második darabjának a címe: *Átörökített magány*; pontos diagnózist ad: amit utódainkra, a jövő generációra hagyunk, átörökítünk: az a magány.

A tökéletes magány állapotában, mint mindig, ha az egyedüllét fájdalma tör rá, önmagát szólítja meg: „Nagyobb erővel, vadabbul szól a nyers / ínség, semhogy egy szonátába beleférne [...] Te élet hangjaitól – asszonysikolytól, sakálordítástól - , akárcsak a magasztos gyásztól: / a haláltól kijátszott, örök ínségre ítélt férfi” – ebbéli állapotában jut el a végső tudásig: „Semmi nem mentheti meg a világot.” (P 52) Fényévnnyi távolság választja el ezt a felismerést a csak egy évtizeddel korábbi, Karinthyval vitázó versének megszenvedett pozitív világlátásától: „hinni muszáj, akár- / hogy is vesszük, ma nem akar meg- / döglenni még Európa. Ámen.” (1998)

A magány rosszkedvű, durcás verseket hív elő a költőből: „Fagyos kedvvel, / duzzogva, kuruc-sánc megett / keres magának érveket / s menedéket az ember.” (P 56) Már maga a kuruc-sánc is menedék, mert eszmei fogódzó a nihilben. E totális magányban, melyben „beszűkül a lét”, minden, ami a régi, a betegség előtti időkre emlékeztet, aranykornak tűnik („in illo tempore” – ahogyan Mircea Eliade mondja). „Aranyidők, ó régi nyár, / mikor harangszó lángolt / s a ficáncoló rézszámár / patáitól a lelegelt / vessző is kivirágzott” (P57) Ugyancsak aranykori kép, amellyel szembeállítja a romlott jelent: „A világ ingó, violaszín díszletei közt, / mint álmos, lusta madarak, / ifjúságod éhlelke kik felett köröz? / Kit vesz célba s mi végett, / midőn már nemcsak egy hiányzik, / de mind – kivéve téged?” (P 60) A magány elkeseredettségében azt hívja segítségül, akinek létét mindig kétségbe vonta, bár olyan cselekvésre szólítja fel, ami nem éppen isteni fenségű: „a társtalanságot / vidd ki, Uram, légy ma a kereszthuzat!” (P 75)

„valahány / jövő felé tartó nekirugaszkodás felér egy illúzióvesztéssel”

Ha Lászlóffy Csabának a jelenről alkotott képe ennyire visszataszító, sehol egy pislákoló fény a jövő felé - milyen lehet akkor ez a jövőkép? A *Konszolidációs szonett*-nek mind a 14 sorát idéznem kell, hogy az indulatos kétségbeesést, erős szenvedést és a mindezek felidézésére alkalmas költői képeket ne kelljen prózába átültetnem.

Az idő esély vagy csak magyarázat?
 összevissza fekvő s zagyváló század
 felforrt gyomor – a hideg is kirázhat
 kényszer híján a szív üresen lázad
 csuklón a pengeél: eszelős vázlat
 vér vagy csak közöny özöne ha rád fagy
 minek nyomozni? valóság és látszat
 le nem rombolt berlini falkán áthat
 a jövő roppant ürege (alázat
 okádékíllat tölti meg a házat?)
 lerágott csontjai lelki tusáknak
 sorstalanság végtagjai se rángnak
 sehol könnyekkel itatott káprázat

az idő esély? – nincs rá magyarázat

(P 39)

Lászlóffy azt is látja, hogy a valamikor élt hősök nagy tettei nincsenek hatással a jövőre: „Nincs mit tenni, / az élet keze hamar kifárad, és a nagyok / áldozata már kezd kissé túl hosszú lenni. / Az ellopott jövő! Csak verseket hagyott ránk az idő, s a honorárium ma is: / csatakép s temetőkövek...” ((P 73)

A korábban aranykort idéző harangszó (P 57) ebben a jórészt jövőképpel foglalkozó, annak múltbeli előzményeiről sem megfeledkező, *Átörökített...* kötetben a rossz hírnöke: „S Isten hírét túlkalimpáló / harangok visszhangjával együtt / a kapaszkodó kéz, a kiakadt / nyakcsigolya rejtvénye és / az ember jó híre is odavész” (Á 76)

Az *Átörökített magány* című vers úgy indul, mint egy modern esztétikai elmélet, mint Umberto Eco híres könyve, *A nyitott mű* nyomán világhírt szerzett gondolat: „A befejezetlenség szépsége, titokzatossága: a folytatásé.” Innen még lehetne felemelő, előre lendítő. De nem az. A folytatást ugyanis a költő a versben feltámadásként értelmezi, s mint ilyet, meggyőződéses materialistaként rögtön elveti, benne csak negatívumok lehetőségét látja. „Az inkarnáció artikulálatlan, neobarbár ízű kockázatai. A tévedhetőségek. Ki kit győz le / - vagy meg (?) – az átörökítésben: az újratanult üvöltések és / örök hiányt kitöltő csend közepette?” (Á 116) A lehetőségek közül választható a *vén zászlótartó* póza – a pózról mint nem igazi viselkedésmódról már esett szó - , vagy az örökségre pályázó életművész. (Á 117) Lehetőség, ha nem is választható, de örökölt juss a *clochard*, a koldus sorsa, akinek egy romlott felvágott (feltehetőleg kitúrt) okozta baját az elsősegély „elhárította”, de életének menetét befolyásolni nem tudta. A „tétova alkaioiszi strófaművelőből” válhatik aluljáró-üldözött, de lehet árulóból ünnepelet is, panteista haldoklóból éhségtől szédelgő egyetemista. (Á 117) A világ kiszámíthatatlan, de sohasem jó. A közös, rossz jövőben az egyéni sorsnak sincsenek jobb kilátásai, különösen, ha betegség sújtja. *A veszteségek kínja* vers a testi és lelki önmegfigyelés tökéletességéből, aprólékosságából állítja össze az elviselhetetlen életérzést. (Á 119),

A költő hangulata – nyilvánvalóan a betegség fokától, tünetei elviselhetőségétől függően – változékony. *A veszteségek kínja* mellett születtek olyan versei is, amelyek, fenntartván a betegségtudatot, valamiféle felülemelkedő megkönnyebbülésről tanúskodnak, mintegy frivolán szenvedő *ascensió*ról: „Ami veszendő volt / belőlem, ledőlt, ledőlhetett végképp. (Ámde bármilyen / pocsékul érzem magam, légbe szállok mégis, hogy / az Öregistennek, ott fenn, madárcsőröktől sebzett ön-/ érzettel is eszébe jussak; felhőkkel kitömött, hatalmas / homloküregemen nem tud átnézni Ő sem...” „Száguldó égitest vagyok...” (Á 55).

A látomásos *ascensio* gondolata tovább visz: „*Ha netán isteniek leszünk mi is* majd (jöllehet gyűl a szenny), / mi fogja serkenteni vajon az éhkoppra ítélt képzeletet (?), / mely akárcsak az írócellákban görnyedező szerzetesek / - annyi kényszerű és fölösleges kitérő után is - / a szent megszállottak tökélyével kutat.” (Á 122) A versgondolat a következő költeményben folytatódik: *A Teremtő Agy* további működéséről ad számot. A romló test és a megmaradó gondolat közt hányódó Lászlóffy számára különösen fontos, hogy a Teremtő Agy teremtményei fennmaradjanak. Érthető, hiszen ő az utókor számára is alkotó költő. (Á 123) Ennek a gondolatnak nagyon szép variációja a *Prelüd*-ben: „Ezen az éjszakán, a kitalált végtelen túlpártján föl- fölriadva, légy (mondtam) az, aki nem lehettél.” (Á 126) De készül,

fájdalmasan készül a búcsúra, s a sötétebb hangulatokban ismét az illúzió – kényszerképzet gondolata uralja a verset, („minden friss hajtás csak illúzió”), mely már a kategorikus imperativusok kérdését is felveti: „De tudnod kell: mit kezdesz / gyerekkorod tízparancsolatával odaát / - vagy ideát.” (Á 127) Hihetetlen erőfeszítéssel veti át magát ismét onnan – ide.

„kettéosztott egyszemélyiségem...”

A költő, aki életét amúgy is ellentétek között élte meg (láttuk végtelen vágyát, hogy a roncsolt testet tudata győzze le; hogy ott és itt között a lehető legtovább *itt* maradhasson), a külső világ kettéosztottságáról elmélkedő tudatát egy gyönyörű költői képpel jeleníti meg: „van-e egyáltalán nyugat? / (vagy csak kétes *kettős tudat*?) vadméznél édesebb / mert szellemmel fűszerezett / nyalánkságok után kutat...” (P 37) Szembeállítja a tiszta tudatot a torzulttal, amelyet a hatalommal azonosít: „Isten tudja, mióta, kudarcra – bukásra? - / kétértelmű közönyre ítélve a tiszta tudat, s tör / teljhatalomra a csonka. A torzság gögöt okád...” (P 47)

És van egy pszichológiailag – fiziológiailag tökéletesre kimunkált leírása egy visszatérő álomról, amelyben önmaga leromlott mását látja egy karosszékben – az álmodott és az álmodó – ugyanegy. (P 25)

Ritka pillanat, amikor szépre-jóra tud emlékezni, és ezek az emlékek érzékileg észlelt szépségükben jelennek meg:

Ösztöneimben azért fölfakad
valami: én aki omló fergeteg alatt
forró keblet öleltem annyiszor,
a szépség adósa vagyok! De mint a por,
ha rajtaüt a rohanó zápor,
felriadt tartományaimban mámor
önkívülete helyett csak darabokra
szaggatott gátak...

...

Hol a lélek? – egy rakás agyag áll itt;
ami semmi volt, tsak semmivé válik.

S ugyanakkor a nagy versnek a folytatásában, Csokonai kedvelt mértékére, az aszklépiadészire váltva:

Kezdenek bomlani már részeim, illanó
kín és kéj olaja, máris a légbe száll.
Dögbálvány leszek – óh, ég!
(P 132)

Aki önmagában is kettősséget észlel, az érzékenyebb a világ kettősségeire is. E vers utolsó strófájában az ellentétes képek után a gondolatok dualitása következik:

Nyugvóhelyed füves apály vagy tűzhányókráter.
A fagyos föld alatt mi van? Hátha nincs is titok.
Örökös változásban (!) s mégis a régi módon
ismétlődik minden. Kinek az üdv, kinek a kárhozat?
- te megosztott emberiség.

A görögök dialektikája és a skolasztika *duplex veritas* elve mind együtt van ebben a filozófiai megalapozott költészetben.

Kiemelt figyelem illeti a megfogalmazás bölcséleti síkja miatt az *Ahasvérus-balladát*. Minden mondata lapidáris, filozofikus megállapítás. A tér- idő összefüggés gondolatának képbe ültetése már a kezdő mondat: „A história üledékes közetutánzataiban / gyöngyözik valami.” Túl az utánzat-gondolaton, amelyről már szóltam, fel kell figyelni a históriának mint időbeli folyamatnak az üledékes közetutánzataira mint tárgyi, azaz térbeli megnyilvánulásaira. A második szakaszban: „béklyóban balga eszmék, bűnös szenvedélyek” nyerik el méltó erkölcsi büntetésüket, ami – néhány képi illusztráció után – elalélt „a vénséges rónasági éjszakákon” mint hűség vagy hűtlenség. A vers harmadik szakaszában ismét csak az utánzatok pusztulásáról olvashatunk, mert az igazi anyag, amelyet a dolgok alakítottak, „sosem számolja fel magát.” Az anyagi forma pusztulásával – „elpárolgó életenergiák” – „haszontalanság, ami még marad.” Az elpárolgó életenergiák azok a teremteteltek, amelyek származhatnak a Teremtő Agytól (az örök és átörökíthető) szellemtől és ennek egyedi képviselőjétől, az embertől. Ezek elhalása az emberlakta Föld történetének vége Lászlóffy biblikus látomásában. „Agónia, vagy csak a kikopott láthatár.”

E ponton fordul egy olyan képileg ábrázolt fogalomhoz, amelyet feltehetőleg nem csak a modern elméletek segítségével lehet értelmezni, de létezik olyan eset, amikor a modern szemlélet jobban közelíti a kérdéses tárgyat. Ilyen esetnek látom az emberi civilizáció eltűnésének ábrázolására alkotott képeket Lászlóffy alábbi versszakában:

Amputált zarándokhelyek, olvadozó
kontinensek jégzajlása, parttalan exodus.
Az emlékeknek reinkarnálódva sincs semmi esélyük
birtokba venni az üres teret.

Ember nélküli, élőlények nem lakta, halott táj. Csupa negatív tér-képzet. A francia tudós, Marcel Augé alkotott egy fogalmat, amelyet ő „non- lieux”-nek, ’nem-helyek’ -nek mond. Ilyen az amputált zarándokhely, a parttalan exodus – az üres terek, amelyekben a reinkarnálódott emlékek – az emlékkép mint a valós létező módosult tudatállapota, nem tud reinkarnálódni. Ezek mitikus, bibliai helyek – ’nem-helyek’. (Marcel Augé: *Non- lieux. Introduction à un anthropologie de la surmodernité.* Paris, Le Seuil, 1992. 155.old.) (P 21) Más formában is megtaláljuk ezt a fogalmat – Lászlóffy: egyik versének címe: *Holt terek közhelyei* (P 107)

„nem gondolni a halálra: ez volt az első ’ars poeticám!’ ”

Meg kellett ezt egyszer fogalmaznia mint múlt béli elhatározást, mert együtt kell élnie a halál gondolatával – sőt: a fájdalommal, a félelemmel. Radnótival erősíti magát, beleszöve szavait a nosztalgiával induló és teljes rezignációba forduló versébe. Nemcsak szó szerinti idézései vannak – ezeket kurziválja -, de az egész versben Radnóti hangját hallani. A *tűnő* szó háromszoros ismétlése, megerősítve még két t-vel kezdődő szóval, a pattogó t-hang vezetésével jut el a Radnóti idézet melletti imperativushoz (*tiltás*). Az *À la recherche*-ben a „tündöklőből” (a szép múlt!) lesznek az „eltűnt drága barátok” és a „Hová tűntek a bölcs borozások?” Lászlóffynál a *Ha rám figyelsz*-ben ez a „tűnik” hangzik hangsúlyosan a verskezdeten. De ott van a *Sem emlék, sem varázslat* verscím maga is, meg a szöveg kezdetén a költőt karddal óvó angyal, aki a versvégre eltűnik – Lászlóffynál eleve csak *félelmetes* és nem védő, mert halálhozó. Radnótinak e tájék szülőházát jelent, Lászlóffynak „hazugságtól fulladozó hazát”, s máglyarakást, ami ha még nem is Radnóti köteteit égeti, évekkel később

már azt is. Amit Radnótinak személytelen halálként kellett megélnie, Lászlóffynak személyes sorsként jutott: neki „férfikora észrevétlenül halálba fordul.” (P 27)

Betegségtudatát fokozza a mellőzöttség érzése is. Ha saját teste nyújtana is némi feloldozást, a társadalom lesújt: „még ha tudtomra adja is velősen / az írók maszek szövetsége, hogy a babér- / koszorú másokat illet meg”, és „fölösleges kihívás, minden kacérkodás a halállal”, és „előbb-utóbb a hősök is meglapulnak, / különösképp olyan időkben, amikor nem a fejsze / terít le, hanem a közöny.” (P 67) A *Moszatöld álom* színével a remény lehetőségét sugallja, ám az élők-élősködők színe a beteg számára nem elég vonzó. „A kifulladás vagy a nyálkás mákonyba / fojtott álom lehet ehhez hasonló, / az elaltató buborékok hátán”. S az öntudatos ébredés: „Akkor már inkább a / legkietlenebb fenyők vadonában érjen / halál (akármi), melynek ormát / az értelemre törő keselyű lesi.” (Az értelemre Zeusz parancsára lecsapó keselyű ismét Prométheusz – Lászlóffy korábbi alteregója – örökös ellenfele.) (Á 64-65) Elméjében a halál sokféle vízióban mutatkozik: az iménti rezignáció mellett szép látomásai is vannak (bár rögtön megszorítással kezdi), de csak azért, hogy annál mélyebbre zuhanjon: „Kegyes halálnemről fecsegni kár- / egy ifjú szép metaforát talál: / *lányok ölén ájul a nyár / batisztba...* vagy találóbb inkább :/ *batisztba ájuló halál.* // Virul a kert (ha nem is épp Szezám)”; s a lehanyatló vég: „Kibírtad, volt hecc, epézés, *ukáz.* / Hol tört babér, hol véraláfutás / díszelgett domborodva más- / világra nyílt homlokodon. Nincs / jobb megoldás vagy ráadás.” (Á 72) Egy szép hasonlat segítségével kapaszkodik a végsőkhöz: „Léptek, köhögések, az agónia jelei; / még megtart valami – megtartom magam itt / (egy kis nosztalgia, pár indulatszó) /, ahogyan egy tárgy az árnyékához ragaszkodik.” (Á 107)

Érték és mérték – a klasszikus hagyomány

Metrumok cikluscím alá foglal egy *Középkori zsoltártéma (daktilusok)* című verset (Á 121). A dallamos, fülbemászó, lábdobbantó ritmus mintha felszabadítaná egy időre – de csak négy sor erejéig -, aztán, bár a ritmus marad, az oldottság elhangolódik, végül komorrá válik:

Szoknya szakad bár,
szélszabadon csak
élni: a Nap vár! –
boldogan ontsad
könnyeidet, ha
vágy tüze tör fel

morbid erővel –
(Félre, gyehenna!)

Az utolsó szakasz már a túlvilágra üzen:

Drága halottak,
várjatok, ímhol
porlik a csontom
tisztá magoknak,
s véremet ontom
pórusaimból.

A ritmus kétféle hangvételt a ritmus eredete magyarázhatja. A – U U - - ritmusegység (neve a verstanban *adóniszi kólon*) eredetileg gyászdalok ritmusa volt: az Adónisz nevű meghaló és feltámadó isten siratói dobogtak így:

Kálosz Adónisz...
Ó ton Adónin...

A szapphói strófa utolsó soraként Szapphó boldog, szerelmes énekeit vagy éppen kesergő, bánatos vágyódásait zárta le. A ritmus szemantikáját Seneca még ismerte: *Medea* című drámájában egy közel százsoros résznek adta ezt a metrumot.

(Zenetörténész kollégáimmal vitáztam egyszer, hogy Beethoven VII. szimfóniájának II. tételében miért ez a ritmusa az ostinato basszusnak. Hogy a tétel gyásztétel, efelől nem volt kétség, de hogy Beethoven ismerte-e a ritmus eredetét, ez erősen kérdéses. Én viszont azzal érveltem, hogy Beethoven akkor élt és alkotott, amikor Winckelmann már fél évszázada megalkotta a klasszicizmus esztétikáját, foglalkozott Platón műveivel, nyilvánvalóan ismerte Platón zenei nézeteit. A Winckelmann megálmodta klasszicizmus megengedhette, hogy zeneművek antik metrumokat idézzenek, főként, ha tartalmilag illeszkednek a mű témájához, karakteréhez. Egyébként már Bach is írt klasszikus metrumokra műveket: a d-moll zongoraverseny első tétele egészében daktilikus.)

Ami viszont vitán felül áll, hogy Radnóti *Bájos*-ja a harmadik sortól kezdve adonizál, Dudás Kálmán *Ének a kertről* poémájának már a címében is adóniszi ritmus lüktet, és a

hosszú vers végig ilyen ritmusú. Több ritmusemlék is dobolhatott Lászlóffy fülében, ha a félig boldog, félig tragikus verset ebben a formában alkotta meg.

Már esett szó az ember összetevőit, a lelket és az anyagot szembesítő *Végső alkalmatosságra írt vers*-ről. Most azt a szakaszt idézem, ahol mélyen az anyagban gyökerező költő testnedveit felajánlja a földnek, bűneivel, indulataival együtt, és utolsóként még működő agyát a sosem hitt Istennel állíttatja le:

Szívjon fel sokezer gyökér –

most, hogy bűneimet visszaadom s velük
minden indulatom, már csak az agyam ketyeg:
zúzd szét hát közönyöddel,
Teremtő, ha te vagy a vég!

(P 132-133)

„odaát is reménykedni fogok / a klasszikus költői modell túlélésében”

Az ifjú éveiben, a '60-as, '70-es, '80-as évek modern, gyakran avantgard törekvéseiben nagy részt vállaló Lászlóffy, ahogy magát egyik verscímével később „vagáns költőnek” nyilvánítja (*Vagáns-krónika*, Á 29) soha nem felejtí el, hogy a modernitás is csak akkor értékálló, ha őrzí a klasszikus költészet értékeit. Ezeket az értékeket megóvni a roncsoló hamisításoktól az értékörzés egyik útja, miközben tudomást kell szereznünk „a megszállott *térmemóriás* Zebu-/lunok szálnalmas ügyködéséről: minél spirituálisabb / hazugságokkal simítani el az agyakban (akár a tárgyak / körvonalait) a 'historikus heccek' következményeit” (Á 46) Legkönnyebben kimutatható klasszikus értéke: a *mérték*, elsősorban az antik strófák versformái. Az ókor nagyjai közt éli mindennapjait, társként szólítja őket a magányba: „Platónnak égre fagyó könnyei, / Szókratész szomorúsága vagyok.” (P 133)

Nem a posztmodern lingvisztikus irodalomelmélet serkenti azokra a versekre, amelyekben kiemelt szerepbe helyez szavakat – nem a „szó szüli a verset”, nem a szó „generálja a tartalmat”, hanem a költő él a mágikus szóismétlés lehetőségével, ha éppen világán, a *szón* keresztül éri bántás. A *Béke-Nobeldíjas szavak* (műfaja: *példázat*) elősorol mindent, amire a szó képes, pozitív és negatív irányultsággal és hatással egyaránt. Nem fölösleges itt a szóismétlés (a „szó” megismétlése), hiszen Lászlóffy tudja, hogy mindent a szavakon keresztül érünk el. (P 122) Szilágyi Domokost idéző versében az „*értelem*” szó a

főszereplő: már magában az első sorban kétszer fordul elő, a vers többi részében csupa olyan van, amely rímel az „értelme”-re, de van köztük értelmén túli fogalom is, a Szilágyi számára (is) olyan fontos szó: „szabadság” (Á 68)

Ha idéz valakitől, jegyzetben kiírja a szerző nevét, olykor még a műcímet is: tudatosan nem él azzal a posztmodern nagyképűsködéssel, amely jegyzet nélkül emel be szövegeket, szövegtöredékeket, törmelékeket, „vendégszövegnek” nevezvén őket; a gesztus értelme: hadd lássa a nyájas olvasó, hogy a költő milyen művelt, ő pedig milyen ostoba. Lászlóffy tudja, hogy a világ összes művét nem lehet ismerni, tehát abszolút humánus eljárással informálja az olvasót. Neki magának könnyű a megfelelő idézetet saját szövegeihez megtalálni: mozgósított könyvtárat hordoz a fejében. Nem véletlenül sóhajtott fel az *Obsitos elégiá*-ban: „ugyan ki fog itt még / emlékezni a könyvtáradat kémlelő csendre s a klasszikusaid / köszénnel fűtött nyugalma...” (Á 198)

Ő maga megidézi klasszikusait versformákban: ír névhez köthető metrumokat (*glükóni versszak* P 128; *szapphói strófa* Á 120); a feltételezett első alkalmazójáról, egy Leó nevű középkori költőről elnevezett *leoninust*; Omár Khajjamról szép emlékversét rubai-ban írja; Csokonait a halottas ágyán kedvenc ritmusával, a choriambus és anapestus kapcsolatával idézi fel. (P 127).

Kedveli a nagyon zenei *szimultán ambroziánust*, amelyet hol ellenpontként használ (*Barbár te deum* P 49); hol a nosztalgia merengő ringatózásának aláfestésére (*Őszi etüdök*, Á 74-75). Ír haikut a már említett rögeszméről ((Á 62); fülében örzi, tollával idézi a Weöresnek és Nemes Nagy Ágnesnek oly kedves adóniszi és choriambus kapcsolatát (- U U - - // - U U - ; P 42); megkettőzi az adóniszit (*Song* 72; *Etüdök* – ’58, II. , P 76). És ír egy sajátos formát, amire több költő egymástól függetlenül talált rá: én *tükörszonettnek* nevezem, mert az első szonett utolsó sorával kezdődik a második szonett, és így tükörtengelyesen felelnek meg egymásnak. (*Sejtek szonettje* P 76. Tandoritól, Simor Andrástól ismerek még ilyet, de különlegessége miatt nagyon ritka forma. Lászlóffyé annyiban tér el a másik kettőtől, hogy *monorímes*.)

A moderntől – nem a posztmoderntől! – veszi át a megszakítatlan mondat mint belső monológ technikáját, de kizárólag funkcionálisan alkalmazza az álom- és félálombéli állapot leírására, amelyben a képek úgy csúsznak egymásba, mint az őket megelevenítő szavak (Á 111). Vannak olyan képei, amelyeket korábbi irodalmi élmény generálhatott – ez mindig bizonyíthatatlan -, de ha a minta oly erős, mint esetünkben, egy feltételezést megengedhetünk. A *Beckett-apokrif* első darabjának kezdete: „Az ég nyílt és becsukódott – (P 138)”, amely kép tartalmilag is hasonlít egy Weöres- sorra, de építkezése, a két félmondat gondolatrítmusa

méginkább rokonítja a *Harmadik szimfónia (Háromrészes ének)* kezdetével: „Kinyílik a táj, lehunyódik a táj”.

„életem lecsukott ajtaját ki nyitja fel?”

Minden emberben, de főként minden alkotóban fájdalmasan merül fel a kérdés: hagyok-e nyomot magam után? Lászlóffy az alcímbe idézett formában teszi fel a valóban költői, mert megválaszolhatatlan kérdést. Van azonban valami, ami bizonyossággal megválaszolható. A műalkotás, amennyiben érték, feltétlenül megmarad. És Lászlóffy műve – egyetlen, hatalmas mű, amely még nem zárult le, csak gazdagodik az időben hozzáépülő újabb alkotásoktól – feltétlenül megmarad.

Egyetlen hatalmas mű – mondtam -, mert valóban: Lászlóffy nem egyes verseket ír, hanem életművet. Annyira homogén a gondolatvilága, annyira mindig önmaga, annyira nem lelhetők fel benne önellentmondások, sem a műből kikiabáló, hamis hangok, hogy egyetlen, összefüggő műként olvasom.

Az Iker-kötetek bele is simulnak az életműanyagba, meg monolitiként ki is emelkednek belőle: kettejüket szorosabb szálak fűzik egymáshoz, mint a többi kötethez, bár visszaütéseket, átemelt motívumokat ezekben is találunk. A kettőben rejlő megkülönböztetett egységesség a sajátos témának szól: a betegségben töltött életről, a halálról való gondolatokban megmerítkezésből. Az idézetek mellett látható betűjelzésekből (P a *Pókok a sebezhetőn*, Á az *Átörökített magány*) jól látható, hogy mindkét kötet minden témával foglalkozik, de a kötetjelző *betűk aránya* a két kötet között különböző: a *Pókok*... mintha inkább a költő gondolatainak társadalmi okairól és általában a költőnek a társadalomba való beilleszkedéséről, világképéről adna láttelepet, míg az *Átörökített*... a megsebzett test és lélek kínjait, a magunkban hordozott pozitív és negatív adottságok átörökíthetőségét mint filozófiai-etikai kérdést járja körül, és hangsúlyos benne a kérdés: „ki nyitja fel?” Kinek hagyok örökséget és mit hagyok örökölni?

Ha a művek pillérgondolatait sorolom, ezt kapom: *hatalom, hazugság, hit, szabadság, magány, jövőkép, élet, halál*. S ha a két nagy mű ezekre a fő kérdéskörökre szerveződik, láttuk: az egyes versek is, sőt: az egyes szavak-szóhasználatok is ezt teszik.

De: és itt következik a Lászlóffy-költészet eddig senki által meg nem figyelt sajátossága: *az egységekből építkezés, amely egységek nemcsak a versekre, a gondolatokra, a szavakra terjednek ki, hanem a hangokra is mint a hangulatot leginkább befolyásoló költői eszközökre.*

A legfeltűnőbb a hangok használatában az *alliterációk halmozása*. Ez azért kap különös jelentőséget, mert Lászlóffy *nem díszítő hajlamú* költő. Vannak gyönyörű képei („Élénkpiros bogyójú kontyvirág, / takard el azt is, ami nincs, de rág.” P 14; „felforrósodott szavaim mint vörös / belű körte vagy kásás naspolya / bozontosfejű üstökös vaktában / zuhanok feléd...” P 40), szépséges tájleírásai, de Lászlóffy elsősorban a gondolat tisztaságával, a szarkazmus kifent pengéjével, a teljes művelődéstörténetet birtokló tudásával emelkedik ki a mai lírából.

Természetesen nem tudok minden alliterációt felsorakoztatni. Ám az ide gyűjtött, válogatott példaanyag mennyisége meggyőző lehet arra nézve, hogy Lászlóffynak fontosak a hangok, *fontos, hogy jelző és jelzett szó azonos hangon kezdődjék, hogy az egymással tartalmi viszonyba hozott szavak élén ugyanaz a hang álljon*. Mintha a hangazonosság közelebb hozná egymáshoz a szavakat, szorosabbra fűzné összefüggésüket. Ezek az összefüggések – ha jól meggondoljuk – mind a fentebb felsorolt főbb gondolati pillérek.

Nézzünk néhány példát: egy csilingelést, fémek összeütődését hallató magas *cs* hang, amelyet ellenpontosz egy mély, fenyegető *z*, ami még jobban kiemeli a *cs* magasságát: „Csak talmi csillogás volt, vagy kudarc; / s közben a zajló, zúgó sors, a harc (?) / iszapárban, csapda elől, csalók / közt csenevész elégtétel, ha volt.” (P 31) A kemény, zöngés, bilabiális zárhang, a *b* a kelletlenség, az erőszak jelenléte: „a boncterembe beráncigálva azt hajtogatod konokul,/ hogy úgyis csak látszat-leletre bukkanhatunk!” (P 120) Ugyanígy: „Béklyóban balga eszmék, bűnös szenvedélyek.” (P 21) A hangfestő *d* egy „verekedős” jelenetben: „démont döngető Dante” (P 112); a fuvallatok, a szél lebbenésének hangfestő hangjaként az *f*: „árnyék fut át felhevült halántékodon (...) és elnézve a fehér csempekályha fölött / annak fényét is mintha felleg vonná...” (P 111). A roppantás-törés hangját festő *t*: „Törött korsók töredékein taposol”(Á 114); a fogvicsorítva kínlódást aláfestő *v*: „A vers a végek virtusa, / a kifordíthatatlan valóság” (Á 118); ugyanígy kínlódik a következő versben: „örület határán velem / vergődő világ védtelen / pokolkincsét...” (Á 68). A költőt betegségében sokszor kerülgette vagy el is érte a hányás, ennek hangfestője az undorítóvá tett szavakban az *ny*: „A nyíl – a nyelv, a nyál”, és tovább: „nyüvek játéka, körkörös / nyalakodása” (Á 75). Szinte magyarázza az iménti képet a rá következő: „a csorba száj mint ízlelő-/nyílás, s a nyelvcső rekedt /riasztó hangja” (itt az *r* hang világos kapcsolatot teremt a rekedt és a riasztó között, Á 75). Az *i*-vel mintha már a nyelvén ízlelgetné is, száját széjjelhúzva: „tűnő ízek, izgalmas ingerek” (Á 55). Csokonai rokkó báját, könnyének hullását kíséri a már kimondáskor is ajakkerekítésre készítő *gy*: „gyöngyszemeim lángra / gyúlva lebeg a gyönyör” – az *l* hivatott finoman megmozgatni a képet (P 127)

Az alliteráció erősített formája a *figura etymologica*: ez már nemcsak a szavak összetartozását jelzi, hanem egymásból keletkezését is. Gyakran használja Lászlóffy ezt is, mindig funkcionálisan; a haragtól sziszegve: „milyen szedett-vedett társaságban szorongnak”(P 12), ugyanígy alliteráció és *figura etymologica* együtt: „a megbánást hörögve színlelő fantomok színe előtt (...). A nyüzsgő, mert feltámadt *tények* szemében szemén-/szedett hazugságok / bevett szokások (...) amikor már nem érzi határait, mint a szétba...ott birodalomban” (P 121); szintén alliteráció és egy látszólagos *figura etymologica* együtt: „a kétszínűség is könnyen könnyeket csal ki” (P 66)

Az élet kríziseinek hangjai

Az idézhetetlenül sok alliterációból kiemelkedik két, egymással ellentétes tulajdonságú hang, mindkettő *gutturális* (torokhang): az egyik *a nagyon kemény, pattogó zárhang*, a rövide zártságra, lezárt cselekményre utaló *k*; a másik az ellentéte, a szintén *gutturális*, *de zöngétlen spiráns* (réshang), a *h*, amelynek időtartama a beszélő szándékától függ. A kettő olykor együtt szerepel, s hogy ez mennyire tervszerű, azt versben fedti fel, a vers címe: *Kísérletek az ábécé visszaszerzésére*. „Ma elhullattam néhány betűt, / holnap egy gyíkot látsz kúszni felénk - / hall, lát (jobban, mint te) , ha nem is érzi, /.../hogya mennyi meleg és szenvedély / híján maradtál ...” (P 10). (Az itt megszólaló *m* hangnak a meleg felidézése a funkciója, de más helyzetben nem ilyen kiemelt szerepű.) Ha az élet egészét keríti körbe egy versben, legfőbb hangulati elemeit a *h* és a *k* hangok ellentétes jellegzetességei adják. A vers címe maga is egy életegezés, ezért halmoz benne más alliterációkat is. (*Amiképpen kint és bent törvény, formát keres mosoly s nagy tudományod*)

Látod-e, hó, a hullafoltokat?
 Fáradt a föld, ne panaszkodj neki.
 Időmalomból nem liszt-, már csak
 koponyapor száll, pilinkézve
 pilledten a teremtés kacatjaira.
A nagyvilágon kívül kíméletlenül
 forog az óriás malomkerék s a vénák
 falán megkövesedve, hol hazard,
 hol halandzsázó mítoszokban,
 öröletlenül (örület!) hány tisztázatlan

szándék, tűszúrásnyi, krátermély sebet ejtő
 tévedés, a törekvő tudat tépelődő,
 tépett, semmivé szakított foszlánya
 keveredik. Korán érkeztl; későn.

.... (Á 95)

A „*nosztalgia zsákutcájában*” az idő „ostromra emlékezik”, ami marad, az a *h* birodalma: „salak, zagyvaság, szanaszét / hányt holmi, szennyáradat mosta / fércmű s hazugság-hulladék (...) pucér valóság, űr-hideg / hiányérzet, nincsen hova”, s ha „a mostoha / agyrémmel feleselgetsz néha”, legfőbb társai – ha nem is kellemesek – a kemény *k* hangok: „rajtad kívül ugyan mi véd, ha / kánikula vagy egy vad orkán / le-lecsúszik az ember néma / kobalttal kövezett torkán?” (P 77)

(Hogy itt az élet legszemélyesebb tényeiről van szó, az a posztmodern teóriát nem érdekli. Igaz, a szöveg se nagyon, hiszen abból ki kell lúgozni az életrajzot.)

E kettős polarizáltságú vers a ritkább. Vannak versek a *h* tartományban:

„ s a lebontott utcák házszáma / keresgélő szentek, haramiák./ A hó elolvad és marad a hiány.” (P 116) Ha a *póz* a *h*-val jelenítődik meg, a szöveg a halál elől menekülés vágya: „A nevetséges / hiszékeny? / póz és a természetes közti / üvöltéseket vagy a hallgatás halálfutamait?” (P 120). „Einstein hajótörést hallucináló idő roncsai” ; „a halál röhögésére / a megbánást hörögve színlelő fantomok színe előtt? / Plakátokon a hazard hősieség: hadisarc! – (...) szemenszedett hazugságok”, és a versvégen: „A költő képzelete viszont: romolhatatlan. Feltéve hogyha *félíg halhatatlanul* is bírja a hajsztát.” (P 120-121). „Mit hajít ma eléd a kéz?/ Koncot vagy eledelt – gyanús, / hamis rajta a hártya is; / képzeld magad elé őt: // hazugsága vigasztaló.” (P 128)

A *Pókok* kötet első versének hangütése: „fél élet ráment a hiszékenységre / s a hazugságra a másik fele (...) higgadt korrekciók esélye / csak halandó – a halál sose hazard.” (P 8) Gyakran kerít *h* hangulatot a hatalom köré, tudván, hogy a hatalom halált képes osztani: „terhes lett volna hallgatni, ha vérvíz / keveredett el nyálakkal s habozva mondták volna, nem felfújva habosra / a hatalom harsány ígét?” (A vers címe: *Hárfaének !!!* Sz.E., Á 44) Nietzsche rozsdás nyelvéről szólván – jellemzően szótagszintig bontja le – érzelmeit hamisaknak ítélve a nyáladzást megképző *ny* –szavakkal méltatja (nyüzsgő szavak, nyáladzó száj) , és magát az érzést komolyan venni nem tudja, a hamisságok között tartja számon: „vékonyodó halántékon vagy a világítótorony alatt”; „ a hűtlenségtől hőkölő idő iróniája”; „Halálba hanyatló arcok foszlott gobelinjei – / hány gondolatra nincs bűnbocsánat” – majd

magához fordul: „te ne tudnád: két hamis / esküt, hazugságot elválasztó küszöb)? A célhozérés illúziója / balga álom.” S a József Attilás gesztus („No de hát ne búsuljatok” a címben : „Azért túl könnyen ne adjátok meg magatokat.”, Á 51) Az önmegadáson való felülkerekedés – Nietzsche apropójából – a *h-k* halmozásával, elhárító gesztussal, a hangok szintjén mint a vers legkisebb alkotóelemén keresztül történik.

Egy-egy nem jelzés értékűnek szánt *h-* alliteráció sor elkápráztat szépségével: „holdfényben habzó patak” (P 41), de gyakrabban törnek elő a halál-hangulatot hozó sorok: „Ha panteista hangulatból haldoklásba hőköl, / az éhségtől szédelegve, a Pascal-kurzust hallgató: / az aggódásnál már csak a halálotok után is hallható (!) / idő *mértéke viszonylagosabb.*” (Á 117)

Az életének nagy részét zenében gyönyörködéssel töltő Lászlóffy számtalanszor él zenei asszociációkkal. Talán nem véletlen, hogy a *Holdfény-szonáta* ihlette meg:

...rám tört a kérlelhetetlen vihar.
A húsba hasító éhség; vagy csak a hiány.
Aztán a hűvös esti ég....

(P 117)

Beethoven *Hatodik szimfóniá*-ját is így hallgatja: „ott marad az a –moll börtönében a hatodik szimfónia, - s teljesen hihető, hogy a nagy lebegő kezdet után tragikus nyöszörgéssel zárul mégis minden!” (Á 110) A költő az emberi élet, saját élete sorsát éli meg a műben.

Rövidebb, *h-s* alliterációs kapcsolatteremtései közül csak néhányat: „Halottnak hitt hangokból feltörő hit” (P 119); „Hűsét érzem, mint hús a kardvasét” (P 121); „hazugságtól fulladozó haza” (P 27) ; *Hármas holtág* (Á 117); „hatalmas homloküregem” (Á 55). És néhány példa arra, hogy milyen lényeges jelentést tulajdonít a *h*-hangnak:

az illúzió „összkomfortos” mellék-
hatása hányingert sug agyvelőd
/hátra/hanyatló jobb féltekéjébe –
mindkettőbe. Hamvas órák egymásra
emlékező hús-ege és húsége
angolosan vonult el-hallgatásba
(nem túl fagyosba). Legfőbb bölcsessége
e viszonynak: mint viszolygatott

huzat, levegőváltozás esélye...

(P 55)

„A hű igék / elpártoltak tőlem. Hülyére kiabálja /magát a csökött (a túl lezser?) ÉN (na és!)”
és két sorral lejjebb a *h*-k és a *k*-k valóban torokszorító egymásmellettiése: „ezt
gondolják / a gének (vagy csak ez a ’hamiskulcs-éneknyi’ / torokkaparászás.) Feketelyuk,
más semmi.” (Á 84)

Hangok a végleten

Mi szól? Hogyan szól?

„a neandervölgyi ész / bár átütve a zsigereken: ezt gondolják / a gének (vagy csak ez a
’hamiskulcs – éneknyi’ torokkaparászás” (Á 84) A hamiskulcs-ének is beszédes: a zenében
élő költő betegségében csak hamisan tud énekelni. Mert kapar a torka. Két *k*-val. Másutt:
hányások, halk hisztéria. Meg kell hallani, mit és hogyan beszél a költő a betegségéről, ami –
öntudatos és önkritikus, teljes lényét vállaló humanista ember lévén – nem lehet tabutéma. S
ha nem írja is le az orvosi kórismét, az árulkodó tünetek ott vannak a kötetekben. A *h* kiemelt
szerepét láttuk – teljes magyarázatát az ellentét hanggal, a *k*-val kapjuk meg: „puha álom /és
érdes árnyékú önkívület / közt kallódsz, a kivilágított / időtlenséghez mérve sorsodat..” (P
118) A kemény *k* koppanása a legteljesebb ellentétben van a leheletkönnyű *h*-val.
Kiejtésének élménye heves és megrázó: „mi véd, ha / kánikula vagy egy vad orkán / le-
lecsúszik az ember néma, / kobalttal kikövezett torkán?” (P 77)

És *k*-val jeleníti meg beszédképtelenségét:

Iszonyatos hang, érdes, kénes, kóros
színezetű. A képzeletet is megkaparó,
igaz, de képtelen vagyok cinkosságot
vállalni vele. Nem könnyed, valcerező
hang (habár szekrénybe zárt vinnyogásra,
vakkantásra sem lenne hozzád méltó).
Ziháló, becsapva önmagát is. A falka
vicsorgását kihívó – vacogtató, rekedt
krákogás...

(P 91)

A rettenet folyamatos, hosszan tartó. Talán az segít, ha ír róla.

nem lángnyelvekkel csak anya-
nyelvvel s új születéssel
kerestünk kiutat
kiáltozva fel-felköhögtük
ha fullasztott
az elégett salak

(P 38)

és hozzátesz egy sort, ami emberi tartását bizonyítja: a legbetegbb körülményeket a társadalom betegségeihez, hazugságaihoz hasonlítja:

mint demagóg szavak

Állapotát nála pontosabban senki nem írhatja le, s a leírásban ott van az általam kiemelt két hang:

Krakovghatsz, suttogásra foghatod
hangod maradékát, s blöd álmok
túntén magadból kiadhatod
a slájmot:
az eszményinél képlékenyebb,
sebezhetőbb maradsz.

(P 99)

(A sebezhető egyben – mint arról már esett szó – magyarázat a kötet címre is.)

Lágy, *h*-val fuvalló sorokkal indul, de elsötétül az *á*-hangoktól és ugatóvá válik a *k*-któl az egyik vers:

Hullámkarok közt, nézd csak, ölelné magához
a mély víz, ám ő csak a fickándo-zó halakat
lesi. Fekete szárnyával-árnyával betakarja

áldozatát. Ki vagy te és ki adta neked e
nevet? Kárókatona! kormorán! Ízlelgetem,
s beleképzelek játékos, bűnös jelentést és
hangulatot.

Majd sok *á* és sok *k* következik, míg el nem jut a vers lényegéhez: „kegyetlenséget takar.” (Á 71)

A költő rossz hangulata – mint láttuk - , sokféle világi, társadalmi okból is komor. Kultúrpresszimizmusában kaparásznak a *k* hangok, és nemcsak szóélen, hanem a szavak belsejében is: „Konvenciókkal birkózik a nyelv; márványszobrokat / kerülget, szerteszaladnak a / gondolatok: bekalandozni a / spekulációk újabb korszakait. (olykor ez kimondhatatlan zűr- / zavart okoz); tódulnak a *Vonzásokra és választásokra* köpő, / tülekedő, szerencsejátékos janicsárok (...) kiapadt könnyek; ugyan ki fog itt még / emlékezni a könyvtáradat kémlelő csendre s a klasszikusaid / köszénnel fűtött nyugalmára, bár a vidám kibicek kórusából?” (Á 98)

Együtt a *k* és a *h* egy középkori himnuszban, ami a magasztos dicséretből a vers végére haláltánccá fajul, egyértelműen a *k* dominanciája alatt:

Kápolnafalra, klastromi
köre vetített aggkori
képzeltetések – harmóniát
hazudó végső csonkaság!
Kényszerű vezeklés-adag;
rejtett ígéretek alatt
behorpadt mellkas hidegen
tartósított hite...

S az utolsó szakasz *vadomori*-ja:

Megingó erkölcs; muzsika
sugárzik szét, tán így igéz
a végső megsemmisülés (?):

...

ott, ahol már untig elég

a hús mögötti tartalék.

(P 44-45)

A végső kétségbeesés *k*-hangjait új hang kíséri: a földről távozás lebbenését hallhatóvá tévő *l*:

Kezdenek már bomlani részeim, illanó

kín és kék olaja, máris a légbe száll.

Dögbálvány leszek – ó ég!

Jaj, csak lángra ne gyújtsa a

füstárnyék-derekú, vércseszemű lidérc

meggyúlt könnyeim ...

(P 132)

A költő – mit tehet mást? – versbe foglalja betegségének legkínzóbb tüneteit, a beszédre képtelenséget, a hangok kiejtésének nehézségét. Ezek a leírások a kemény *k*-hangok „károgása, krárogása” felhasználásával öltönek hangzó testet. A vele szembeállított *h* feltehetőleg a könnyebb hangadás lehetőségét adja a költőnek, hiszen a *h* kiejtéséhez nem kell a hangszálat rezgetetni. A *h*: egy lehellet, egy suttogás. Néhány nyelvben csak írásban jelölik a *h*-t: néma, nem hangzó része a nyelvkészletnek (olasz, francia). Feltehetőleg ez a sóhajszerű hang kevésbé erőltette meg a beteget, mint az éppen a torokban lévő hangszálat erőltetésével képzett *k*. A *h*: megkönnyebbülés, de egyben redukálódott képesség, ami vezethet a teljes elnémuláshoz, a lélek kileheléséhez. Vidámnak tehát a *h*-t sem mondhatjuk.

A Lászlóffy-univerzum olyan elemekből épül, amelyeknek a legkisebb elemei, a hangok, ugyanazt mondják, mint a nagyobb összetevők, a szavak, szókapcsolatok, mondatok, gondolatok, versek. A külső világ veszélyeztetettségéről, a humánus háttérbe szorulásáról és a költő magánéletének felborulásáról, a halállal való folytonos küzdelméről tudósítanak. Rész és egész homogén egységet alkot: tartalomban, hangulatban, a művek megformáltságában.

Ritka, hatalmas teljesítmény. Ritka élményt nyújtó olvasmány. Megpróbáltam a lezárt ajtót kinyitni, felfedni a művet a jelennek és az utókornak.

KAPCSOLÓDÓ IRODALOM

BERTHA Zoltán, *Lászlóffy Csaba 70*, in uő, *Erdély felé, Esszék, tanulmányok, kritikák*, Budapest, Napkút Kiadó, 2012, 292-294.

BERTHA Zoltán, *Lászlóffy Csaba kettős könyvbemutatójához*, kézirat, 2013.

BERTHA Zoltán, *Poézis és gondolat magyarázó magasrendűsége*, Kurácsi, 2013/8.

KÁNTÁS Balázs, *Szintetizáló verseskönyv a kulturális emlékezetről: Állítások Lászlóffy Csaba Pózok a sebezhetőn és Átörökített magány című kettős verseskötetéről*, Korunk, 2014/5, 123-126.

KORPA Tamás, *Születésnap – Száz sor magány – Lászlóffy Csabáról*, Erdélyi Örmény Gyökerek, 2009/5, 17-19.

KORPA Tamás, *Szindbád kapcsolókönyve. Confessio és Unheimlichkeit (Lászlóffy Csabáról)*, Korpa Tamás honlapja, 2008. 12. 13.

http://www.korpatamas.eoldal.hu/cikkek/esszek_-kritikak/szindbad-kapcsolokonyve---konfesszio-es-unheimlichkeit- laszloffy-csabarol .html

SZEPES Erika, *Lászlóffy Csaba ikerköteteihez*, Erdélyi Irodalmi Online, 2013.

<http://www.eirodalom.ro/tanulmany/item/1296-laszloffy-csaba-ikerkoteteihez/1296-laszloffy-csaba-ikerkoteteihez.html>